

Adalékok a „második forradalom” történetéhez: a Református Megújulási Mozgalom

M. Kiss Sándor '56-képének fontos sarokpontjait jelentik a *vidék társadalmi forradalmáról, a vezér nélküli felkelésről* és a november 4-e után kibontakozó *második forradalomról* vallott nézetei. A vidék forradalmának több tanulmányában is kifejtett legfontosabb mozzanata M. Kiss szerint az *önkormányzatiság* megteremtése volt. Főszereplője pedig az önszerveződésre képes, a rend és közbiztonság fölött örökös *rendpárti forradalmár*. „A magyar forradalom egyik legfontosabb ismérve, hogy vidéken, ahol nem folyt fegyveres harc, az önkormányzati típusú szervezetek létrehozásával egyik pillanatról a másikra végbement a polgári célkitűzéseket megfogalmazó társadalmi forradalom. Vagyis a vidéki Magyarország négy nap alatt megteremtette az alulról felfelé építkező önkormányzatra épülő államot.”¹ Miközben tehát a fegyveres harc Budapestre koncentrálódott, a forradalom társadalmi alapjait vidéken kell keresni. Az autonóm és sokrétű társadalmi önszerveződéseket hangsúlyozó forradalomképhez szervesen kapcsolódik a vezér nélküli felkelés Németh László-i gondolata. Miként M. Kiss rámutat, Németh az Irodalmi Újság forradalmi különszámának nagy ívű vezércikkében elsőként világított rá a magyar forradalom egyik legfontosabb sajátosságára. Arra, hogy egy központi, politikai irányító centrum helyett a forradalom napjaiban spontán választódtak ki a fegyveres gócpontok vezetői, illetve a demokrácia helyi intézményrendszerének megteremtésére és működtetésére alkalmas, felkészült, a közösség bizalmát élvező hiteles személyiségek.²

A harmadik gondolati egység, a forradalom november 4-e utáni, második szakaszának története a Tóth Ilona-per kutatása nyomán került M. Kiss történeti érdeklődésének homlokterébe. Újabb írásaiban mind erőteljesebb hangsúlyt fektet arra, hogy noha a második szovjet támadás után a forradalom néhány napon belül elveszítette fegyvereseit és legfontosabb politikai központját, a nem fegyveres forradalmi szerveződések nem semmisültek meg. Sőt, a szovjet támogatással hatalomra kerülő Kádár-kormányral szemben elsöprő politikai, társadalmi ellenállás bontakozott ki. Éppen ezért – M. Kiss érvelése szerint –, a forradalom és szabadságharc története valójában két szakaszból állt. A november 4-ig tartó első szakaszt ugyanis követte egy második, amely több volt, mint pusztán a forradalom utóvédharca. „Akkor beszélhetnénk a forradalom és szabadságharc utóvédharcáról, ha a forradalmi bázisok elvesztése után az ellenállás is véget ér. 1956. november 4-e után azonban nem ez történt. A forradalom és szabadságharc nemhogy nem adta meg magát a fegyveres túlerőknek, de újra is szervezte önmagát.” Az újjászerveződő társadalmi ellenállásnak számtalan formája alakult ki, szervezettségét és társadalmi tartalékait többek között a december 4-ei nőtüntetés mutatta meg. A társadalom különböző szegmentumai eltérő eszközökkel és módszerekkel, de ragaszkodtak a forradalom legfontosabbnak tartott vívmányaihoz. Kettős hatalom létrejötte fenyegette az új kommunista diktatúrát, amely kezdetben – saját erő híján – egyszerre kereste a tárgyalásos rendezés lehetőségét és készítette elő a jogon belüli megtorlás lehetőségeit. A társadalmi erőtartalékok kimerülését, felmorzsolását és egyben a forradalom második szakaszának lezárulását M. Kiss körülbelül 1957 január közepében határozta meg.³

¹ M. Kiss Sándor: Forradalom és demokrácia. (1998) In: Uő: Utak 56-hoz, utak 56 után. Válogatott esszék, tanulmányok (1981–1995.) Bp., 2006. 358. Ugyanerről: M. Kiss Sándor: A polgárból lett forradalmár. In: Uő: Közéletések. Budapest, 2011, 285-298. (továbbiakban: M. Kiss, 2011.)

² M. Kiss Sándor: Németh László a két szárszói beszédéről. (1999) In: Uő: 2006. 148-149. M. Kiss Sándor: Brusznay Árpád In: M. Kiss, 2011, 303-310.

³ M. Kiss Sándor: Visszarendeződés és megtorlás az 1956-os forradalom és szabadságharc idején. In: M. Kiss, 2011, 210., 219., 225.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy a három elméleti keret, a *vidék forradalma*, a *vezér nélküli felkelés* és a *második forradalom* együttesen egy olyan gondolati térképet jelölnek ki M. Kiss forradalom-értelmezésében, melynek középpontjában a társadalom, pontosabban a különböző társadalmi csoportok gondolkodásmódjának, mentalitásának, mozgásának vizsgálata áll. Ez a szemléleti fordulat a forradalom politikatörténetének hatására, azzal párhuzamosan, vagy éppen ellentétesen alakuló *társadalmi cselekvésre* irányítja rá a figyelmet.

Tanulmányomban ehhez a problémakörhöz kapcsolódva egy kevésbé ismert forráscsoportot szeretnék a vizsgálat középpontjába állítani. Elemzésem alapját egy mintegy 800 tételből álló dokumentumgyűjtemény adja. Túlnyomórészt vidéki református presbitériumok 1956 végi – 1957 eleji nyilatkozatai, melyekben támogatásukról biztosították a forradalom napjaiban életre hívott *Református Megújulási Mozgalom* célkitűzéseit, és egyúttal röviden összefoglalták legfontosabb törekvéseiket.⁴ A presbiteri nyilatkozatok mellett, hogy a szűkebben vett református egyháztörténet-írásnak becses forrásai, nélkülözhetetlenek az egyháztörténetet a társadalomtörténet szerves részeként tekintő kutatás számára is. Hiszen a református egyházban kibontakozó Megújulási Mozgalom egyaránt szervesen illeszkedett az autonóm és sokrétű forradalmi önszerveződések sorába és a november 4-ét követő „második forradalom” történetébe. Fennmaradt dokumentumai egy sajátos aspektusból segítik a magyar társadalom forradalom alatti törekvéseinek árnyaltabb megértését, ’56 társadalomtörténetének felvázolását.

A Református Megújulási Mozgalom

Bár a forradalom napjaiban természetesen nem az egyházak játszották a főszerepet, az egyházak életében bekövetkezett változások, forradalom alatti tevékenységük szoros kölcsönhatásban álltak a társadalom mozgásával. Egyrészt a református egyház a többi felekezettel együtt jelentős szerepet vállalt a karitatív akciók szervezésében. Másrészt az egyházak morálisan hiteles vezetőinek megnyilatkozásai sokak számára jelentettek tájékoztató pontot.⁵ Harmadrészt az egyházi tisztségviselőkre sok helyütt hárult kulcsfontosságú szerep a helyi közösségek vezetésében. Az újonnan szerveződő népképviselői szervezetek, nemzeti tanácsok munkájában nagy számban vettek részt lelkészek, presbiterek, s ennek keretében számos helyen komoly szerepet játszottak a (sokszor nagyon keserű indulatokból táplálkozó) önbíráskodások megfékezésében. A megtorlások során nem egy esetben éppen e békéltető tevékenységük, vagy a Nemzeti Bizottságokban betöltött szerepük miatt indult ellenük eljárás vagy büntették őket a megtorlás jogon kívüli eszközeivel.⁶ Ugyanakkor az egyházi személyiségek társadalmi szerepvállalása mellett az

⁴ A Megújulási Mozgalom működésének fennmaradt irataiból és a visszaküldött állásfoglalásokból 2007-ben széleskörű válogatás jelent meg. A továbbiakban, amennyiben külön nem hivatkozom a dokumentumokra, az itt alfabetikusán közölt jegyzőkönyvekre történik az utalás. Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből, szerk. és a bevezetőt írta: Kiss Réka, (1956-1957) Budapest, 2007. (továbbiakban: Kiss, 2007.)

⁵ Református szempontból Ravasz Lászlónak, az 1948-ban politikai nyomásra lemondott karizmatikus püspöknek és Pap Lászlónak, a budapesti református teológiai akadémia megbecsült dékánjának, egyben a Dunamelléki Egyházkerület püspökhelyettesének november 1-jei rádiónyilatkozata jelentette a legfontosabb tájékoztató pontot, melyben bejelentették az Intézőbizottság életrehívását is.

⁶ A legismertebb példa erre a reformátusokat ért megtorlássorozat legsúlyosabb fejezete, a Gulyás Lajos levéli lelképásztor ellen indított eljárás, akit egy klasszikus koncepciók elemekkel átszőtt perben, a Földes Gábor és társai ügyének harmadrendű vádlottjaként ítélték halálra és végeztek ki 1957. december 30-án. Rajta kívül országosan több mint 50 református lelkész került őrizetbe 1956-ot követően.

egyházak főként autonómiájuk, elsősorban kormányzati szabadságuk visszaállításában és a személyi kérdések rendezésében voltak érdekeltek.⁷

A református egyházban az egyházi közvélemény egészét átható változtatási törekvéseket az egyházi törvényesség helyreállítását, az egyház teológiai, szervezeti és személyi megújításának elősegítését céljával kitűző Országos Intézőbizottság, illetve a kebeléből kinőtt Református Megújulási Mozgalom (RMM) fogta össze, terelte mederbe. Ez lett a református egyház legfontosabb forradalmi szerve. Az Intéző Bizottság november 1-én alakult meg a Budapesti Református Teológiai Akadémia Ráday Kollégiumában és kérte föl Ravasz László nyugalmazott püspököt, Pap Lászlót, a teológia köztisztviselőként álló dékánját, egyszersmind a Dunamelléki Egyházkerület püspökhelyettesét, valamint Kardos Jánost, az Egyházkerület 1948-ban törvényesen megválasztott, de lemondásra kényszerített főgondnokát, hogy vállalják el a gyakorlatilag vezetés nélkül maradt egyházban az egyházkormányzói teendők ideiglenes ellátását, a törvényes tisztújításig. A Mozgalom programját, megindulásának szükségességét, célkitűzéseit Ravasz László már a forradalom fegyveres leverését követően, 1956. november 13-án kelt körlevelében foglalta össze, amelyet elküldtek minden református gyülekezetnek. A gyülekezetek válasza egyedülálló és példa nélküli volt. A felhívásra néhány héten belül a presbitériumok óriási többsége, mintegy 1200-ból közel 900, írásos határozatban foglalt állást a Megújulási Mozgalom és név szerint Ravasz László és Pap László mellett.

A nyilatkozatok

A Megújulási Mozgalom a fegyveres ellenállás leverését követően közel két hónapig folytatta tevékenységét. Nem egy lelkésztől, presbitériumtól érkezett visszajelzés azonban arról, hogy a rossz közlekedési viszonyok, a postaforgalom szünetelése és az elzártság miatt csak megkésve jutott el hozzájuk a felhívás. Miként arról az érsekcsanádi lelkész beszámolt: „Tekintettel arra, hogy gyülekezetünk a külvilágtól meglehetősen el van vágva, vasutunk nincsen, posta is nagyon ritkán jár, csak a szájról szájra járó hírekre vagyunk utalva. Nagyon szeretnénk megkapni a *Reformáció* eddig megjelent számait, s amennyiben még megjelenhet, a továbbiakat is kérnénk.” Mások arról panaszkodtak, hogy egyházi előjáróik akadályozták, szabotálták a MUM körlevelének terjedését. Erről számolt be szellemesen a lászlófalvai lelkész: „Jelenti a lelkipásztor, hogy ez a körlevél, melyről az Esperes hűen önmagához azt írja: »Az említett felhívás a Püspöki Hivataltól most jutott el hozzánk az összes gyülekezetek részére«, már több mint egy héttel előbb – sajnos – kezébe kapta, s azt visszatartotta. Így ismét bebizonyosodott, hogy az Esperes úrnak csak a Murányi-féle biblia áll rendelkezésére, vagy ahhoz hasonló, melyből hiányzik az az ige, mely minden bizonnyal reá is vonatkozna: a Mt. 5:37/a vers.” Többen, mint például Hideg Lóránt botykapeterdi lelkipásztor december közepén, a hivatalos egyházi szolgálati út megkerülésével, magánúton juttatta el a határozatot, mert az egyházmegyei tisztviselők igyekeztek azok továbbjuttatását akadályozni. Éppen ezért a gyülekezetek egymást értesítették a körlevélről, illetve néhány nagyobb presbitérium a saját állásfoglalását példaadásul elküldte a környező gyülekezeteknek is. Így értesült Tiszaderzs a karcagiak átíratából a körleveléről, csatlakozott Mezőtúr a karcagi és a kisújszállási presbitériumok határozatához, Kunmadaras a karcagi határozathoz stb.

⁷ A református egyház 1956-os történetéhez lásd Pap László: Tíz év és ami utána következett: 1945–1963: Adalékok a Magyarországi Református Egyház történetéhez. Budapest, 1992.; Ladányi Sándor: A magyarországi református egyház 1956 tükrében. Budapest, 2006. Kánási Szabolcs – Horváth Erzsébet (s.a.r.): Megújulás, visszarendeződés: Dokumentumok a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában az 1957–1958-es esztendő történetének kutatásához I-II. Budapest, 2008.; Barcza József: Az 1956-os forradalom megtorlása a Magyarországi Református Egyházban. 1-2. r. *Confessio*, 1994. 1. sz. 90-103., 2. sz. 63-78. .

Ez a néhány példa két fontos szempontra mutat rá. Egyfelől, hogy a gyülekezetek, presbitériumok bejáratott kapcsolathálója országos szinten hatékony csatornáját biztosította az információáramlásnak a forradalom leverését követő hónapokban is. Az egyházi közvélemény tehát működtetett egy (ekkor még a hivatalos egyházvezetés által is) kevésbé kontrollálható kommunikációs hálózatot. A gyülekezeti nyilvánosság pedig a véleménynyilvánításnak olyan alternatív formáját jelentette, amely a kiforratlan egyházpolitikai körülmények és a változó egyházvezetői pozíciók közepette, még 1957 elején is biztosítani tudta az egyházi reformgondolatok terjedését. Nem véletlen, hogy Ravasz László a Megújulási Mozgalom egy november végi értekezletén a gyülekezeti nyilvánosság erejétől tette függővé a mozgalom sorsát: „... fontosnak tartom, hogy a pásztorlevelet a gyülekezetekben az istentiszteletek alkalmával a hirdetések során felolvassák ... a mi publicitásunk a gyülekezet marad, táborunk a presbitériumok”.⁸ Ennek megfelelően a támogató állásfoglalásokat rendszerint a vasárnapi istentisztelet után összehívott szabályszerű presbitéri gyűléseken, az egyházi törvényeket betartva, amennyiben lehetett, rendes testületi ülés keretében igyekeztek meghozni.

Ezzel függ össze a másik figyelemreméltó és a felekezeti határokon szintén túlmutató mozzanat, ami a református egyházi önkormányzat alapvető szerveinek, a presbitériumoknak sajátos szerepére világít rá. A presbitériumok olyan, az egyházközségeket kormányzó felelős testületek, melyeknek két központi fontosságú jellemzője van: mindig kollektív döntéseket hoznak, ezek egyidejűleg azt jelentik, hogy az egyházközségek ügyeiről helyben, tagjainak választott képviselői döntenek, nem rajtuk kívül, vagy felül álló szervek.⁹ Egy olyan autonóm, választott, az öngazgatás elvén működő intézményről van tehát szó, amely a társadalmi autonómiákat felszámoló pártállami időszakban is működő struktúra maradhatott. Bár a presbitériumok diktatúra alatti történetéről, társadalmi összetételének változásáról,¹⁰ működésének korlátairól, stb. gyakorlatilag alig vannak ismereteink, a MUM felhívásával kapcsolatos magatartásminták, válaszok arra utalnak, hogy legalábbis 1956-ig alapvetően megőrizték belső kohéziójukat, élő módon, akár eltérő véleményeket is megjelenítve kapcsolódtak be az egyházi diskurzusba. Működésük, személyi összetételük pedig egy kézzelfogható, létező modellt jelenthetett – különösen kis településeken – az önmagát újraszervező vidéki társadalom számára.

Az egyre tornyosuló akadályok, a mind fagyosabbá váló közhangulat és egyházpolitikai helyzet ellenére még január végén is adtak postára nyilatkozatokat a presbitériumok. Az egyik utolsó ezek között Balatonkilitiről érkezett január 27-én. Voltak gyülekezetek, ahol a lelkipásztor határozott ellenzése dacára csatlakoztak a mozgalomhoz, míg több lelkipásztor annak ellenére küldte vissza a nyilatkozatot, hogy azt az előjáró esperes minden eszközzel igyekezett megakadályozni. A tatabányai presbitérium pedig a következő megrendítő kísérőlevelet mellékelte a támogatónyilatkozathoz: „szabályos presbitéri gyűlést tartani nem tudunk, mert 1956. december 16-ra, illetve 23-ra tervezett ülésünket a magyar és a szovjet katonai hatóságok nem engedélyezték. S mivel az idő sürget, e közös határozatot aláírásunkkal elpecsételve nyilatkozatjuk ki (...)” Az egyházkerületi tanácsos még 1957 februárjának közepén is 44 új csatlakozóról tett jelentést, miközben az országban már megindultak a statáriális perek, internálások, letartóztatások, munkahelyi elbocsátások. Az addig flexibilisnek tűnő egyházpolitikai frontok pedig oly annyira megmerevedtek, hogy a

⁸ Feljegyzés az Országos Intézőbizottság 1856. november 30-i üléséről. In: Kiss, 2007, 422.

⁹ Kósa László: A református presbitérium. In: Bánkiné Molnár Erzsébet: Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003, 201-210.

¹⁰ Erre utalnak a politikai kényszer miatt lemondott, lemondott, kulákká nyilvánított presbiterek visszahívására irányuló gyülekezeti követelések: így pl. a biharnagybajomi testület négy lemondott presbitérét kívánta visszahívni, a nyírbátori gyülekezet a lemondott kulák presbiterei mellett emelt szót, Makón 5-6 ilyen presbitert kívántak visszahívni. Volt azonban olyan gyülekezet is, amely megemlítette, hogy a kulákká nyilvánított presbiterek hivatalban maradhattak (Fót). Ugyanez a gyülekezet a forradalom idején a párttag presbitereit erősítette meg.

november közepén még az Egyházügyi Hivatal által lehetséges püspöknek kiszemelt Pap László dékáni tisztéről is lemondani készült. (Megkezdve ezzel 1963-ig tartó egyházi kálváriáját, mely a Tolna megyei Murga segédlelkészi állásáig, s végül onnan történt kényszernyugdíjazásig vezette a nemzetközi hírvű professzort.)

Az állásfoglalásokat olykor szinte távirati stílusban, máskor azonban megrendítő hitvallás kíséretében küldték vissza. (Erre szép példa a mezőtúri, illetve a mórágai presbitérium kísérőlevele.) A Megújulási Mozgalom melletti kiállás politikai realitásoktól független, elvi-erkölcsi fontosságát, a politikai helyzettel dacoló, hitből fakadó bátor magatartást a legnyíltabban a battonyai presbitérium december eleji levele tükrözte: „Ennek a határozatnak meghozatala még akkor is sorsdöntő lenne, ha alapjai az államnál nem volnának reálisak, mert benne az fejeződnék ki, ahogyan *mi* akarjuk megélni szabadon vallásunkat.”

A Mozgalom országos ismertsége, a presbitériumok túlnyomó többségének nyíltan vállalt támogatása tükrözte, hogy a forradalom alatt levegőhöz jutott egyház belső mozgásai elérték a legeldugottabb gyülekezetet is, s egyben egyértelműen jelezte, hogy az egyház 1956/57 fordulóján szervesen benne élt a társadalomban, együttmozgott vele. (Érdemes volna egyszer ebben az összefüggésben is megvizsgálni az '56-os Nemzeti Bizottságok társadalmi összetételét. Kérdés lehet továbbá, hogy csupán a forradalom belső dinamikájával magyarázható, hogy éppen október 28-án alakult meg a legtöbb Nemzeti Bizottság,¹¹ vagy esetleg közrejátszhatott az is, hogy ez a nap esett vasárnapra.)

A Megújulási Mozgalom törekvései

A visszaküldött nyilatkozatok alapját Ravasz László november 13-ai felhívása jelentette.¹² A sokat tapasztalt püspök a szabadságharc leverését követő képlékeny politikai és egyházpolitikai viszonyok közepette tette közzé az egyház megújításáért küzdő, a politikai realitások adta határokat feszegető felhívását. Amellett, hogy a körlevél rövid, tömör látletét adta az egyház utolsó évtizedének, Ravasz a presbitériumokhoz intézett levélben az egyház belső megújulására irányuló legfontosabb célkitűzéseket az alábbiakban összegezte: Tiszta igehirdetést. Az egyház szolgálatát a történeti úton kialakult munkaágakban szabadon gyakorolja.¹³ Az egyházszervezetből és igazgatásából tűnjék el minden demokráciaellenes gyakorlat. Az egyház alkotmányának megfelelően valóban zsinat-presbitéri elvek szerint, a Szentírás alapján és a hitvallások szellemében tevékenykedjen. A tömören, szinte tételmondat-szerűen megfogalmazott programból is világosan kiolvasható Ravasz egyházpolitikájának legfontosabb sarokköve, a belső egyházi autonómia megőrzésének/visszaállításának alapkövetelménye.¹⁴

¹¹ M. Kiss Sándor idézi Horváth Miklós kutatási eredményeit, miszerint 1956. október 22.–november 10. között országosan 2804 helyen alakultak különböző elnevezéssel forradalmi önkormányzati szervek. Ezek közül a legtöbb október 28-án, szám szerint 726. M. Kiss, 2011, 295.

¹² A felhívás szövegét közli többek között Ladányi Sándor: Adalékok a Magyar Református Egyházban az 1956-1957-es esztendőkhöz történetekhez. Budapest, 2006, 210-212.

¹³ Tömör utalás többek között az egyházi egyesületek felszámolására, az iskolai vallásoktatás és általában az ifjúsággal való foglalkozás ellehetetlenítésére, valamint az ún. missziói szabályrendeletre, amely gyakorlatilag megbénította az egyház missziói munkáját. A felhívásra visszaküldött válaszevelek elkeserítő állapotokat tükröztek és azt mutatták, hogy az egyházközségekből a vallásgyakorlat alapvető kellékei is hiányoznak. Nemcsak a kátekra és hittankönyvekre, színvonalas hitbuzgalmi olvasmányokra volt igény, de nem állt rendelkezésre megfelelő számú Biblia és énekeskönyv sem. Miként a nagyigmándi presbitérium fogalmazott: „Nem akarunk még egyszer olyan körlevelet kapni, amelyik tiltja konfirmandus gyermekek bibliával való megajándékozását.”

¹⁴ Az egyházi autonómia elvesztéséből fakadó veszélyek nemcsak a kommunista diktatúra idején, hanem jóval korábban, püspöksége idejére visszanyúlóan élénken foglalkoztatták Ravaszt. 1938-as püspöki jelentésében például az egyre erősödő szélsőjobboldali veszély szorításában szinte prófétikusan vázolta fel a totalitárius állameszméből fakadó kihívásokat: „Az államhatalom erősödése kívánatos, erősödésében azonban sorvad a

Az alábbiakban azonban mégsem erre, hanem a körlevélnek és az arra érkezett válaszoknak két, a szűkebben vett egyházi törekvéseken szintén túlmutató felvetésére szeretnék röviden reflektálni. A körlevél egyik leggyakrabban idézett kitétele az volt, amelyben rögzítette a mozgalomnak a politikai rendszerhez és a forradalomhoz fűződő viszonyát. „Ez a mozgalom nem politikai, és az országos politikának nem függvénye”- szögezte le Ravasz, majd ismételten hangsúlyozta, hogy elvet minden restaurációs kísérletet, illetve hozzátette, hogy „hazánk szocialista átalakulását helyeseljük és elősegítjük. A dolgozó nép pártján állunk.” A körlevél e részére azért fontos külön is kitérni, mert az '56-os kutatások talán legneuralgikusabb problémakörével, a forradalom követeléseinek politikai jellegével és a nyelvhasználat problematikájával szembesít minket.

Hogy mit értett Ravasz a szocialista átalakuláson, és a szocialista átalakulásnak mely társadalmi-politikai elemeit fogadta el, nem fejtette ki részleteiben. A november közepi megszövegezéskor egyrészt nyilvánvalóan döntő fontosságú volt, hogy a mozgalomra az egyházakkal szemben 1945 óta visszatérően megfogalmazott vádat, az „ellenforradalom” és a „restauráció” bélyegét ne lehessen rásütni. Ezért a mozgalom apolitikusságának és a szocialista átalakulás helyeslésének deklarálása alapvető volt. Másfelől a körlevél társadalmi-politikai kitételei nyilvánvalóan a korabeli politikai frazeológia szerint íródtak, a szóhasználat harmonizált a forradalom alatt a társadalom különböző csoportjai által megfogalmazott követelésekkel. Ez a jelenség azt az M. Kiss Sándor által is több ízben exponált problémát vetíti elénk, mely a politikai törekvések és az azt kifejező nyelv viszonyát, illetve az '56-ra egyeduralkodóvá váló sajátos szocialista nyelvből fakadó visszaesszágokat feszegeti. „Az a paradox helyzet alakult ki – fogalmaz egy helyütt M. Kiss –, hogy ezen a sajátos szocialista nyelven kellett megértenie egymást az ötvenhatos magyar társadalomnak. Könnyen belátható ugyanis, ha 1956. október 23-a után egy feledett és kikopott vagy éppen egy új fogalmi rendszert kezd el használni a forradalom, a fogalmak használata nélkül könnyen elbeszéltek volna egymás mellett.”¹⁵

A megállapítás a novemberi felhívásra is érvényes. Ugyanakkor Ravasz szocializmusról vallott nézetei ennél sokkal kiforrottabbak és árnyaltabbak voltak. Püspöksége kezdetén „evangéliumi szocializmus” (1922) néven körvonalazta a humánusmot nélkülöző kapitalizmussal és az osztályharcot hirdető marxizmussal egyaránt szembeforduló, evangéliumi alapokon nyugvó, a felelősségre és szolidaritásra építő nézeteit. A szocializmus fogalma Ravasznál a két háború között alapvetően egy igazságosabb társadalmi-gazdasági berendezkedésnek eszményét jelentette, a kapitalizmus és a piacgazdaság torzulásaival szemben is. A nem marxi alapokon nyugvó szocializmus mint eszmerendszer tehát közel sem volt idegen a püspök gondolkodásától. A húszas-harmincas évek magyar társadalmát feszítő problémák, valamint a népi mozgalom radikális társadalmi programjával szimpatizáló fiatal lelkészemzedék és egyházi értelmiségi csoportok fellépése pedig a reformkonzervatív egyházvezetőt is arra késztették, hogy a szociális kérdések központi jelentősége mellett

társadalmi autonómia, s ezek között a legnemesebb, társadalmi szempontból legértékesebb: az egyházi autonómia. Ma teljes a harmónia az állam és az egyház vezetői között, de amelyik pillanatban szembekerülnének egymással, az egyház egész mostani felépítménye széthullana (...) azt látom, hogy minden egyház, amely az állammal életre-halálra összenő, államválság idején külső, intézményes mivoltában összeomlik.” Ravasz László 17. püspöki jelentése. Budapest, 1938. Közel húsz év múlva, 1956 novemberében ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg a baloldali diktatúra tapasztalatait összegezve: „Mikor püspöki szolgálatomról lemondtam, utolsó szavam ez volt: mindenki tegyen félre minden munkát és keressen egyházfenntartó tagokat, hogy az egyház megéljen külső segély nélkül. Ez volt az utolsó szavam. Nem ez történt. Hanem elindultak az ÁEH-ba és kerestek minél nagyobb államsegélyt (...) Az egyház fizetett alkalmazottja lett az államnak a maga állampolitikai céljainak a teljesítésére. Felfedezte benne az állam a legjobb propaganda eszközt, mert van a múltból becsülete az egyháznak s a léleknek olyan régióiba nyúlt bele, amelyikbe ő nem tudott belenyúlni (...) Ebből következett minden romlás.” Feljegyzés az Országos Intézőbizottság 1956. november 30-i üléséről. In: Kiss, 2007, 425.

¹⁵ M. Kiss Sándor: Politikusi mozgások a forradalomban. In: M. Kiss, 2011, 118.

nyíltan kiálljon.¹⁶ Ebből fakadóan 1945 után az új rendszer szociális vívmányait a püspök elfogadta. Ez azonban közel sem jelentette az osztályharcos ideológián nyugvó hatalomgyakorlási technikával, a diktatúrával, akár a Rákosi-rendszerrel, akár a berendezkedő Kádár-rendszerrel való azonosulást, illetve annak helyeslését.

Hogy a fogalmak tisztázására a gyülekezetek körében is szükség volt, jól példázza az egyik csengerújfalui presbiter megjegyzése: „Both István presbiter a körlevél szellemével együttérezve, az elmúlt tíz esztendő terhes öröksége miatt a »szociális átalakulás« kifejezés tisztázását óhajtja, mivel ezt hirdették eddig is, de egészen mást értettek és gyakoroltak a kifejezés alatt. Ugyancsak tisztázni kívánja a »dolgozó nép pártján állunk« kifejezést is, mivel eddig – sajnos – »dolgozó nép« alatt szinte kizárólag az ipari munkásságot értették, s ha ez a kifejezés a körlevélben is csak ezt jelenti és nem a földművelő munkásságot is, akkor kérdésessé lehet a mozgalomhoz való csatlakozás is. Reméli azonban, hogy a körlevél írói jó értelemben használják ezeket a kifejezéseket.” A gyürei presbitérium pedig fontosnak tartotta külön kihangsúlyozni a magántulajdon tiszteletét és az 1945-ös földreform igazságos és méltányos végrehajtásának szükségességét.

A református társadalom törekvései és az azt megfogalmazó nyelvezet ambivalens viszonyát, illetve a problémakör árnyalt mérlegelésének szükségességét az 1948-as állam–egyház közti egyezményhez való viszony kérdése vetíti elénk a legélesebben. Hiszen az állam–egyház-viszony kommunista modell szerinti szétválasztását rögzítő egyezmény az egyházak és az egyházpolitika szempontjából a „szocialista átalakulás elfogadásának” lakmuszpapírja volt.¹⁷ Az egyezményhez való viszonyulás ugyanis kulcskérdésnek számított. Egyrészt azért, mert a politikai vezetés az egyezményt a szocialista állam és az egyház viszonyának alapdokumentumaként tekintette. Elvetése gyakorlatilag a fennálló hatalmi berendezkedéssel való szembefordulást jelentette volna. Így érthető, hogy Ravasz a körlevélben nem kérdőjelezte meg a megállapodást, hanem annak keretei között vázolta fel az egyházi megújulás programját. A püspök tehát 1945 óta vallott programjához nyúlt vissza: az adott lehetőségek között kell kieszközölni az egyház szabadabb működésének feltételeit. Ravasz ugyanis jól tudta, hogy még a kommunista kormány által hozott törvények betartatása is az egyházi béklyók lényeges lazulását eredményezné. Az egyezmény elfogadtatására 1948-ban rendkívül éles politikai szituációban, Ravasz László politikai nyomásra történt lemondatását követően került sor. A vita akkor főként az egyházi iskolák államosítása, illetve a hitoktatás kérdése körül bontakozott ki. Az egyházi iskolák feladása komoly törést jelentett az egyházi közvélemény számára. Az elkeseredettséget pedig még tovább fokozta, hogy az egyezményben garantált kötelező hitoktatást a kormány 1949-i rendeletével fakultatívvá változtatta, a gyakorlatban pedig igyekezett teljesen ellehetetleníteni. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt tehát, hogy az állam még ezt, az egyházak szempontjából ultimátumnak tekinthető kényszeregyezményt sem volt hajlandó megtartani. Ugyancsak ellentétben állt az egyezménnyel az Állami Egyházügyi Hivatal 1951-ben történt felállítása, amely az egyházak feletti kormányzati, valójában végső soron közvetlen pártfelügyeletet gyakorolta. Ilyen kormánysszervről a megállapodásban nem volt szó, jogosítványai, működése pedig az egyezményben garantált egyházi autonómia megsemmisítését jelentette.

Az egyezmény megtartására tett 1956 novemberi szándéknyilatkozat így egyfelől az egyházpolitikai alapelvek elfogadását, az állam–egyház szeparációját és konkrétan az iskolák államosításán nyugvó *status quo* elfogadását jelentette. Másfelől azonban, miután a

¹⁶ Ravasz szociális programjához lásd Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése. In: Kósa László (szerk.): Reformátusok Budapesten I. Budapest, 2006, 537-577.

¹⁷ Lásd ehhez máig helytálló helyzetértékeléseivel: Gombos Gyula: Szűk esztendők. A magyar kálvinizmus válsága. Washington, 1960.; Bogárdi Szabó István: Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között, Debrecen, 1995.; Jos Colijn: „Kicsoda ellenünk?” Törésvonalak a második világháború utáni magyar református egyház- és teológiatörténetben. Kampen, 1992.

szeparációra való hivatkozás a gyakorlatban csupán ürügy volt az egyházak belső életébe való beavatkozásra és működésük erőteljes korlátozására, az egyezményhez való visszatérés járható útnak tűnhetett az egyház számos sérelmének orvoslásához és autonómiájának körülbástyázásához. Az első olvasatra a rendszerrel való kompromisszumkészséget kifejező „egyezménypárti” álláspont tehát valójában burkoltan a vallásoktatás lehetőségeinek kiszélesítésére¹⁸, az egyezményben garantált, de 1951-ben az egyházvezetés által „önkéntesen” felajánlott teológiai főiskolák és gimnáziumok, köztük a legfájóbbak, a nagy múltú Sárospataki és Pápai Főiskola visszakövetelésére, valamint a kommunista egyházpolitika mindenre kiterjedő kontrollját megtestesítő, az egyház helyi életét, a lelkészek mozgáslehetőségét napi szinten is korlátozó ÁEH hatáskörének visszaszorítására irányuló követeléseket is magában hordozta.¹⁹

Ravasz reálpolitikán nyugvó stratégiáját a presbitériumok többsége megértette és magáévá tette. A visszaküldött nyilatkozatok közel fele az egyezmény tiszteletben tartását azzal egészítette ki, hogy követelik, hogy az egyházhoz hasonlóan az állam is tartsa be az egyezményt. Ennek az elvnek, azaz az egyezmény adta lehetőségek kihasználásának szellemében vetette fel több presbitérium, hogy állítsák fel újra a kérészéletű vegyes vagy paritásos bizottságot. Hiszen eredetileg ennek az állami és egyházi delegáltakból álló bizottságnak lett volna a feladata az egyezmény szerint, hogy a két egyenrangú fél a felmerült vitás ügyeket tárgyalások útján tisztázza, s közös döntéseket hozzon. Ugyanakkor volt néhány olyan presbitérium is, amely a körlevélnél jóval radikálisabb követelésekkel lépett fel. Így a csurgóiak és az ócsaiak egyaránt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az egyezmény csupán kiindulópontja lehet a „gyümölcsöző kapcsolatoknak”, mások az egyezmény újratárgyalása, illetve az iskolák visszaadása mellett is síkraszálltak. A bácsalmásiak az egyezmény néhány pontjának revideálását, így többek között a kötelező iskolai vallásoktatás újbóli bevezetését javasolták.

A másik központi kérdéskör, amely a Ravasz által megfogalmazott pontok közül leggyakrabban köszönt vissza a presbitéri nyilatkozatokban, az egyház belső rendjének megtisztulására vonatkozó követelések és a személyi kérdésekkel kapcsolatos dilemmák köre volt. Szinte minden presbitérium egyöntetűen megismételte az egyházi törvényesség felülvizsgálatának, az alkotmányos rend visszaállításának követelményét. A zsinati-presbitéri elvek szerinti kormányzás, az egyház demokratikus működésének intézményes garanciái iránti igény elemi erővel tört felszínre. Ez azonban korántsem volt problémamentes feladat. A református egyházban a forradalom alatt – az ÁEH későbbi összesítése szerint – 31 „államhű” vezető mondott le (vagy távolítottak el). A lemondások között volt két püspöké, Péter Jánosé és Bereczky Alberté is. Ugyanakkor már az egyházvezetői posztokon 1948-ban bekövetkezett személycseréknek és az új egyházkormányzat legitimitásának megítélése is, különösen a Ravasz László – Bereczky Albert váltás esetében, komoly dilemmát okozott az egyházi közvéleményben. A kérdésben két álláspont kristályosodott ki. A túlnyomó többség az egyértelmű politikai kényszerre hivatkozva Ravasz lemondását nem tartotta érvényesnek, s így az őt követő Bereczky püspökségét sem ismerte el törvényesnek. A másik korabeli álláspont szerint azonban Bereczky megválasztása nem volt jogellenesnek tekinthető, s az

¹⁸ Visszatérő követelése volt a presbitériumoknak a fiatalokkal való foglalkozás korlátainak felszabadítása, a hitoktatás helyi visszásságainak megszüntetése. A gyülekezetek attól függően, hogy inkább a politikai realitásokat mérlegelték, vagy az ideálisnak tekintett állapotot vázolták fel, fogalmazták meg a fakultatív hitoktatás lehetővé tételét sürgető kompromisszumkészebb, vagy az egyezményben rögzített kötelező hitoktatást sürgető radikálisabb követeléseiket.

¹⁹ Néhány gyülekezet kifejezetten azt követelte, hogy szüntessék meg az ÁEH-t, illetve annak legfőbb felügyeleti jogát. (Például Mátészalka.) Volt olyan felvetés, amely – gyakorlatilag elismerve az állam felügyeleti jogát – azt indítványozta, hogy az 1951-et megelőző állapotoknak megfelelően, miniszteri hatáskörbe kerüljenek vissza az egyházi ügyek, illetve szűküljön az ÁEH hatásköre. (Pl. Csökmő, Nádudvar.)

sem mondható ki, hogy törvénytelenül gyakorolta volna a hatalmat. A legitimitás kérdésének megítélésében egyházjogi, erkölcsi és politikai szempontok ütköztek egymással, s olyan, a konkrét egyházvezetői személyi kérdéseken túlmutató általánosabb érvényű dilemmákat vetettek fel, mint hogy legitimnek tekinthető-e a diktatúra által hatalomra segített, az egyházat a diktatúra idején irányító, kiszolgáló vezetés. Érvényesek-e intézkedései, meghozott törvényei?²⁰ A kérdés tisztázáshoz a forradalmi helyzet nyilvánvalóan nem volt alkalmas. Ezért a legkíméletesebb útnak az tűnt, ha a súlyosan beteg Bereczkyt ráveszik, hogy betegségére (is) hivatkozva önként nyújtsa be lemondását, amire családja közvetítésével, szóban sor is került. Ugyanakkor a lemondás elfogadására jogosult egyházkerületi testület összehívására a forradalom leverését követően nem kerülhetett sor. Az egyházi alkotmányossághoz (egykori egyházvezetőként is) szigorúan ragaszkodó Ravasz kezdeti hezitálás után a Mozgalom vezetését elvállalta, de éppen a törvényesség betartása érdekében a püspöki széket nem foglalta el. Tevékenységét hangsúlyosan az általános tisztújításig tartóan, ideiglenesnek és kizárólag tekintette. Ugyanakkor az alapprobléma, a meglévő törvényes egyházi szervek és az Intézőbizottság/Megújulási Mozgalom léte közötti feszültség, melyben egy látens egyházi kettős hatalom kialakulásának lehetősége is benne rejlett, nem oldódott meg, s erre a presbitériumok is különbözőképpen reflektáltak.

Végszó

A kezdeti taktikai megfontolások után az egyházpolitika régi-új robotosa, Horvát János 1956 november végétől Pap Lászlóval és Ravasszal folytatott tárgyalásai során egyértelművé tette, hogy az október 23-a előtti helyzetet fogadja el *status quo*-nak, a Református Megújulási Mozgalom intézkedéseit és a forradalom alatti személycseréket pedig törvénytelennek tekinti. A Mozgalom országos ismertsége, szervezettsége, a presbitériumok nyíltan vállalt, írásban rögzített széleskörű támogatása azonban ennek ellenére széleskörű legitimitációt jelentett a Mozgalom számára. A benne rejlő lelki-szellemi erőt jól érzékelt az egyházpolitikai restaurációra törekvő hatalom is, s ezért nem véletlen, hogy a forradalmat követő református egyházpolitika legfőbb ellenségét éppen a Megújulási Mozgalomban látta és mindent megtett annak érdekében, hogy még egyszer ne jöhessen létre egy olyan nagy legitimitású egyházi-társadalmi megmozdulás, amely fölött elveszíti az ellenőrzést. A Mozgalom az egyházi ellenforradalom szinonimájává, és az állambiztonság kiemelt célpontjává vált. Legfontosabb vezetőit félreállították, a benne való részvételért pedig még 1961-ben is ítélték börtönbüntetésre református lelkipásztorokat.²¹

²⁰ A komplex problémakör mind a Ravasz fogalmazta körlevélben, mind a Megújulási Mozgalom vitáiban, mind a presbitéri állásfoglalásokban előkerül. Az eltérő álláspontok bemutatása és elemzése önálló tanulmányt igényelne. E helyütt csak a tisztújítással és törvényességgel kapcsolatos alapproblémákat lehet jelezni.

²¹ A kérdéskörhöz lásd: Kiss Réka – Soós Viktor Attila – Tabajdi Gábor: Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartóiszteknek. Budapest, 2012.